

Research Paper

भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती आणि आव्हाने

महाजन संजय बाबूराव

कृष्णा कुटीर रु.नं.304, प्लॉट नं.135,
सेक्टर-1ई, कळंबोली कॉलनी,
कळंबोली, नवी मुंबई-410218.

प्रस्तावना :-

हातमाग क्षेत्र हे पिढयान-पिढया चालत आलेल्या वारसाचा (Legacy) एक बहुमोल असा ठेवा आहे. हे क्षेत्र आपल्या देशाची समृद्धी, विविधता आणि विणकरांच्या कलाकुसरीचा दाखला देते. हाताने विणकाम करण्याची परंपरा ही देशाच्या सांस्कृतिक वारसाचे एक गुणवैशिष्ट्य आहे. भारतीय हातमाग उत्पादनामध्ये सुती, रेशीम, टसर (Tasar) ताग, वुलन (Wool) आणि सिंथेटिक (Synthetic) यासारख्या विविध प्रकारच्या धाग्याने बनविण्यात आलेल्या मोठ्या कापडापासून ते पुष्कळशा सुंदर अशा कपड्यांचा समावेश होतो. प्रत्येक क्षेत्राचे आपले हस्तनिर्मित वस्त्र आहे की, जे आपली रचना व शैलीमध्ये नूतन आहे. तथापि जेथे जे विणले जाते तेथे कुठे आणि कसे विणले जाते, त्यास वेगळे केले जाऊ शकत नाही. अर्थात त्यास त्याच्या उत्पादन संरचनेपासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही.

विणकरांमध्ये काही विणकर हे स्वतंत्र विणकर आहेत तर काही विणकर सहकाराच्या माध्यमातून संघटित झाले आहेत आणि काही विणकर हे कुशल विणकरांच्याबरोबर काम करीत आहेत. अनेकदा उत्पादनाच्या कौशल्याचे एक संयोजन एकाचवेळी एका क्षेत्रात प्राप्त होते आणि ते एका कुटुंबात देखील असू शकते. आर्थिक प्रक्रियांच्या स्वरूपात हातमाग क्षेत्र हे कृषी क्षेत्रांतर दुसरे महत्त्वम रोजगारी उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. एकूण वस्त्र उत्पादनात हातमाग क्षेत्राचे योगदान जवळपास 15: चे आहे. याचकारणाने 21 व्या शतकात या क्षेत्राची उपयोगिता ही स्वयंसिद्ध आहे. उदारीकरणाच्या वर्तमान पर्वात भारतास जागतिक बाजारपेठेबरोबर जोडण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. विदेशांशी मुक्त व्यापाराबाबतचे करार होत आहेत. अशा स्थितीत आपला हा सांस्कृतिक अनमोल ठेवा विविध देशांदरम्यान एका सेतूप्रमाणे काम करू शकतो आणि देशाच्या आर्थिक संपन्नतेमध्ये मदतनीस म्हणून सिद्ध होऊ शकतो. परंतु वर्तमान स्थितीत या क्षेत्रास अनेक समस्यांनी ग्रासले आहे. उदा. जुनाट तंत्रज्ञान, असंघटित उत्पादन पध्दती, अल्प उत्पादकता, अपर्याप्त कार्यशील भांडवल, परंपरागत उत्पादन पध्दती, कमकुवत विपणन संपर्क, यंत्रमाग आणि गिरण्यांद्वारे निर्मित स्पर्धात्मकता इत्यादी. प्रस्तुत लेखात भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती व आव्हाने याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

• हातमाग आणि रोजगारी :- आर्थिक कार्यविधीस्वरूपात हातमाग क्षेत्र हे कृषीनंतर दुसरे महत्त्वम रोजगारी उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. या क्षेत्राने जवळपास 23.77 लाख हातमागाबरोबर 43.41 लाख व्यक्तींना रोजगारी उपलब्ध करून दिली आहे. यामध्ये 10: अनुसूचित जाती, 18: अनुसूचित जमाती, 48: इतर मागास वर्ग आणि 27: अन्य जातीतील व्यक्तींचा समावेश आहे.

• उत्पादन :- सन 2009-10 मध्ये हातमाग क्षेत्रातील उत्पादनात 6769 मिलियन वर्ग मीटर्सचे उत्पादन घडून आले आहे की, जे सन 2003-04 मधील उत्पादन करण्यात आलेल्या 5493 मिलियन वर्ग मीटर्सच्या तुलनेत जवळपास 23.23: ने अधिक आहे. सन 2010-11 च्या दरम्यान (एप्रिल-ऑक्टोबर 2010) हातमाग क्षेत्रातील उत्पादन 3770 मिलियन वर्ग मीटर्सचे राहिले आहे. ही बाब खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

पत्रक क्रमांक 1, हातमाग क्षेत्राद्वारे वस्त्र उत्पादन

वर्ष	हातमागाद्वारे उत्पादित वस्त्र	एकूण वस्त्र उत्पादनात हातमाग क्षेत्राचे योगदान	हातमाग आणि यंत्रमागाचे प्रमाण	एकूण वस्त्र उत्पादन
2003-04	5493	16.2	1:4.91	33874
2004-05	5722	16.1	1:4.95	35573
2005-06	6108	15.9	1:5.01	38390
2006-07	6536	15.9	1:5.03	41161
2007-08	6943	16.0	1:4.97	43265
2008-09	6677	15.9	1:5.04	42121
2009-10	6769	14.9	1:5.41	45374
2010-11 April-Oct)	3770	13.98	1:5.85	26967

The total Cloth production includes Handloom, Powerloom and mill sector excluding Hosiery, Khadi, Wool and Silk. Source :- Annual Report 2010-11, Ministry of Textiles, Government of India Page No.136.

Please cite this Article as : महाजन संजय बाबूराव, भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती आणि आव्हाने: Golden Research Thoughts (March ; 2012)

हातमाग क्षेत्रातून उत्पादित कापडाची स्थिती खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

पत्रक क्रमांक 2, हातमाग क्षेत्रातून कापडाचे उत्पादन (मिलियन वर्ग मीटर्स मध्ये)

तपशील	2002. 03	2003. 04	2004. 05	2005. 06	2006. 07	2007. 08	2008. 09	2009. 10	2010- 11 (April- Oct)
1) lqrh (Cotton)	5098	4519	4792	5236	5717	6076	5840	3448	3244
2) CysaMsM (Blended)	118	117	146	145	99	123	118	70	77
3) 100% fcs lqrh Non-Cotton	764	857	784	727	720	748	719	424	449
,dq.k Total	5980	5493	5722	6108	6536	6947	6677	3942	3770

Source :- Annual Report 2009-10, and 2010-11, Ministry of Textiles,
Government of India.

Page No.35 and 33.

•हातमागाची जागतिक निर्यात (Global Exports of Handloom—HL) :- हातमाग उत्पादनाच्या वर्गीकणाची हार्मोनाइज्ड पध्दती (Harmonized System) सन 2009-10 मध्ये सुरु करण्यात आली. सन 2009-10 च्या दरम्यान हातमागाची 260 मिलियन अमेरिकन डॉलर्सची निर्यात घडून आली आहे. एप्रिल 2009 मध्ये 13 मिलियन अमेरिकन डॉलर्सची हातमागाची निर्यात घडून आली तर एप्रिल 2010 च्या दरम्यान 14 मिलियन अमेरिकन डॉलर्सची निर्यात झाली. अशाप्रकारे डॉलर्सच्या स्वरूपात यामध्ये 7.6: ची वाढ घडून आली आहे. भारतीय हातमाग उत्पादनांचे अमेरिका (111 मिलियन डॉलर्स) आणि याच्यानंतर युरोपीयन संघ हे सर्वात मोठे बाजार आहेत.

•हातमाग क्षेत्रातील संभवनीयता (Potential for Handloom Sector) :- चरणबद्धरित्या कोटयाची समाप्ती आणि बाजारांना मुक्त करण्यात आल्याने हातमाग कपड्यांची आणि डिझाईन्सचे (Designs) सध्या स्वस्त दराने मिळस व विद्युत मागाद्वारे भारत व चीन या दोन्ही देशांत उत्पादन केले जात आहे. जसजसा बाजार हा लहान होत चालला आहे तसतसे विणकर कामगार बनत चालले आहेत आणि काही गंभीर बाबतीत आत्महत्या करू लागले आहेत. याच कारणाने या क्षेत्रास विलुप्त क्षेत्र (Sunset Sector) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. परंतु सत्य हे काही वेगळेच आहे. आरोग्य व पर्यावरणीय अनुकूलता या कारणाने हस्तनिर्मित कपड्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मोठी मागणी आहे आणि या क्षेत्रामध्ये देशीय बाजारात देखील मागणी निर्माण करण्याची संभवनीयता आहे. बहु-रेशीय (Multi-Fibre Agreement) करारांच्या उत्तर-युगात विणकर नवीन बाजारांवर आपले वर्चस्व निर्माण करू शकतील.

•विणकरांच्या मागापासून अपेक्षा/आशा (Hope Looms) :- जरी हातमाग क्षेत्रास बहुतांश लोक विलुप्त उद्योग मानत असले तरी सुध्दा संपूर्ण देशात पुश्कळसे यशस्वी वृत्तांत आहेत—लखनऊ मधील सेवा, गुजरात मधील कच्छ महिला समिती आणि आंध्रामधील कारागीर की, ज्यांनी विलुप्त उद्योगाची कल्पनाच खोटी ठरविली आहे आणि या क्षेत्रासाठी पुढील मार्ग खुला केला आहे. महेश्वरी हे मध्यप्रदेशामधील एक छोटेसे शहर असून या शहरात मागील 250 वर्षांपासून विणकाम केले जात आहे. राणी अहिल्याबाई होळकरांनी या व्यवसायास या शहरामध्ये आणले आणि नर्मदा नदीच्या काठावरील दगडावर एक सुंदर असे कोरीव रंगफळीचे डिझाईन्स बनविले. तीन दशकांपूर्वी महेश्वरी साड्यांचा बाजार हा लहान होऊ लागला आणि शहरामध्ये 25 पेक्षा देखील कमी विणकरांचे माग (Looms) राहिले होते. पुन्हा रेहवा (REHWA) सोसायटीच्या माध्यमातून होळकरांनी हस्तक्षेप केला. रेहवा हे नर्मदा नदीचे दुसरे नाव आहे. या सोसायटीच्या माध्यमातून त्यांनी नवीन डिझाईन्स तयार केली आणि नऊवारीला (Nauwari) सोडून सहावारी (Chhewari) साड्या तयार करून प्रदर्शने आयोजित केली. त्यांनी विणकरांना काम, हातमाग, आरोग्य सुविधा, मुलांसाठी सार्वजनिक संगोपन केंद्र शाळा याचबरोबर घरांची देखील उपलब्धता करून दिली आहे. सध्या महेश्वरमध्ये जवळपास 2500 हातमाग (Looms) आहेत की, जे रेशीम व सुती धाग्यापासून मनमोहक अशी डिझाईन्स तयार करतात आणि त्यांच्याजवळ आणखीन अधिक हातमाग स्थापित करण्याची संभवनीयता देखील आहे. विणकरांचे उत्पन्न प्रति साडी 9 रुपयांवरून वाढून 150 रुपये प्रति साडी असे झाले आहे. राजस्थानमधील जैसलमेर जिल्ह्यातील फलोदी (Phalodi) हे शहर पारंपारिकरित्या पट्ट्या (Pattu) उत्पादनासाठी (एक प्रकारचे लोकराचे कापड) प्रसिद्ध आहे. पट्टू कापडाचे एक-दोन तुकडे आहेत की, जे स्थानिय लोकरापासून विणले जातात व ते काठा-काठांच्याबरोबर जोडले जातात आणि त्यांचे सौंदर्य हे कसीदा नावाच्या एका अतिरिक्त पोशाख सजावटीद्वारे वाढविले जाते. पट्टू विणकर हे असंघटित आहेत आणि ते आपल्या मालाच्या विक्री हेतूने मध्यस्थ, जत्रा/प्रदर्शनांवर अवलंबून आहेत. 1991 या वर्षी त्यांनी उरमूल ट्रस्टच्या (Urmul Trust) माध्यमातून स्वतःला एका अशासकीय संघटनेशी, उरमूल मरुस्थली विणकर विकास समितीच्या (Urmul Marusthali Bunkar Vikas Samiti – UMBVS) स्वरूपात व्यवस्थित केले. सध्या निम्यापेक्षाही अधिक फलोदी विणकर या संस्थेचे सदस्य आहेत. यामध्ये नोंदणीसमयी तीन महिन्यांचे अनिवार्य प्रशिक्षण उपलब्ध करून दिले जाते. प्रत्येकी 8-15 विणकरांच्या एका समूहासाठी एक कमिशन आधारित व्यवस्थापक हा कच्च्या मालाचा व डिझाईन्सचा पुरवठा करतो, विणतांना गुणवत्तेचे निरीक्षण करतो, उत्पादन बाजारांमध्ये पोहोचवितो आणि मोबदला देतो. उरमूल मरुस्थली विणकर विकास समिती ही विणकरांना कच्चा माल उपलब्ध करून देते आणि उत्पादित मालास जत्रा व प्रदर्शने, वेबसाइट आणि आपल्या शो-रूमच्या माध्यमातून विक्री करते. ती बँकांकडून वित्तीय मदत आणि NIFT, NID इत्यादीकडून नवीन डिझाईन्स उपलब्ध करून घेण्यात यशस्वी ठरली आहे. आंध्रप्रदेशातील नलगोंडा जिल्ह्यामधील पोचमपल्ली हे छोटेसे शहर आपल्या अद्वितीय अशा इकट डिझाईन्ससाठी (Ikat Design) प्रसिद्ध आहे. या शहरामधील जवळपास 50: लोकसंख्या ही हातमागावर अवलंबून आहे. डिसेंबर 2003

Please cite this Article as : महाजन संजय बाबूराव, भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती आणि आव्हाने: Golden Research Thoughts (March ; 2012)

मध्ये पोचमपल्ली हा भौगोलिक चिन्ह (Geographical Indication—GI) नोंदणीकृत करणारा प्रथम पारंपारिक हस्तव्यवसाय बनला. दोन वर्षांपेक्षा देखील कमी कालावधीतच भौगोलिक चिन्ह असणाऱ्या मालकाच्या हैद्राबादमधील एक किरकोळ विक्रेता पोचमपल्ली बनावटी/नकली भौगोलिक चिन्हाच्या अंतर्गत मुंबईच्या एका कंपनीद्वारे उत्पादित साड्यांची विक्री करत असल्याचे निदर्शनास आले. त्याने ताबडतोब/त्वरित गुन्हा नोंदविला. किरकोळ विक्रेता आणि कंपनी या दोघांनी देखील अधिकाराचे हनन झाल्याचे मान्य केले आणि न्यायालयाच्या बाहेरील निर्णयावर सहमती दर्शविली तसेच त्यांनी लिखित स्वरूपात अशी हमी देखील दिली की, ते यापुढे पोचमपल्ली नावाने कोणत्याही उत्पादनाची विक्री करणार नाहीत. मध्यप्रदेशातील 13 स्वयंसहाय्यता समूहांनी एकत्रित येऊन चंदेरी विणकर विकास समितीची (Chanderi Bunkar Vikas Samiti—CBVS) स्थापना केली आहे. ही समिती गुणवत्ता नियंत्रणावर विशेष भर देते आणि जी उत्पादने ही निर्धारित मानदण्डानुसार बनविण्यात आलेली नाहीत त्यांना नाकारण्यासाठी एक तंत्र विकसित केले आहे. या समितीशी संबंधित समूहातील अधिकांश समूहांचे प्रतिनिधित्व हे महिलांकडून केले जात आहे. चंदेरी विणकर विकास समितीच्या अद्वितीय विक्री बिंदूची (USP) बाजार जोडणी ही फॅब इंडियाबरोबर आहे. विणकरांना नियमितपणे काम उपलब्ध होते आणि ते आपले उत्पादन समितीला विकून वेळेवर मोबदला प्राप्त करतात. समितीने रंगविण्याचे सुविधा केंद्र आणि कच्च्या सामग्रीचे भंडारण तयार करून आत्मनिर्भर बनण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा कच्च्या सामग्रीचा संग्रह मिल गेट किंमत योजनेचा लाभ उठवितो आणि समितीच्या सदस्यांना खरेदी मूल्यावर 3: ची वृद्धी व बिगर-सदस्यांना 5: च्या वृद्धीबरोबर उपलब्धता करून देतो. अध्यापपर्यंत 80 वर्षांपासून नल्लीने (Nalli) भारताच्या रेशीम उद्योगावर आपले एकल-स्वामित्व कायम ठेवले आहे. 1928 या वर्षी कांचीपुरम ,Kancheepuram) मध्ये एक हातमाग (Loom) आणि चेन्ईमधील टी-नगर येथील एका दुकानापासून नल्लीने (Nallis) सुरुवात केली. सध्या नल्लीच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणात 50 हातमाग (Looms) आहेत आणि इतर 10,000 हातमाग (Looms) कांचीपुरम, सेलम (Salem) आणि कुंबकोणम (Kumbakonam) येथे त्याच्यासाठी काम करीत आहेत. त्याची 14 दुकाने आहेत यामधील एक दुकान सिंगापूर (Singapore) एक दुकान सनजोस (San-Jose-California) आणि एक दुकान टोरंटो (Toronto-Canada) येथे आहे. नल्ली कडून 500 पेक्षा देखील अधिक समर्पित पुरवठादारांची व्यवस्था केली जात आहे आणि त्यांची वार्षिक विक्री 325 कोटी रुपयांची आहे. त्यांच्या उत्पादनांची रेंज (Range) ही 80 रुपयांपासून ते 50,000 रुपयांपर्यंत आहे.

•आव्हाने (Challenges) :-

• हातमाग क्षेत्रासमोरील प्रमुख आव्हाने पुढील प्रमाणे आहेत9 :- (1) चल (कार्य) भांडवलाची उपलब्धता (Availability of Working Capital) :- जरी नाबार्डकडून प्राथमिक आणि सर्वोच्च विणकर सहकारी समित्यांच्या वित्तीय आवश्यकतांना पूर्ण करण्यासाठी राज्य सहकारी बँका आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांना पुनर्वित्तसहाय्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जात असली तरी या संस्थांच्याद्वारे घेतल्या जाणाऱ्या सेवा शुल्काच्या कारणाने कारागीर आणि सोसायटींना दुहेरी दराने व्याज द्यावे लागते. या व्यतिरिक्त अधिकांश राज्य हातमाग सोसायटीया हया साठयास उचलतात परंतु विणकरांना देय रक्कम मात्र उत्पादनाची विक्री केल्यानंतर दिली जाते यामुळे विणकरांचे चल भांडवल अवरुद्ध होते. (2) गुणवत्तापूर्ण कच्च्या सामग्रीची उपलब्धता (Availability of Quality Raw Materials) :- सहकारी स्पिनिंग मिल्सची स्थापना आणि चांगल्या सुतासंबंधीच्या अडथळांबरोबरच सुताची कमतरता आणि उच्च मूल्य सातत्याची समस्या आहे. 1995 मध्ये हातमाग क्षेत्राद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या चांगल्या सुताची मागणी व पुरवठा यामधील तफावत ही 150 मिलियन किलोग्रॅमची होती. मिल्स आणि यंत्रमागाद्वारे चांगल्या सुताच्या वापराने देखील हातमागासाठी सुताची कमतरता जाणवते. उपयुक्त किंमतीवर उत्तम सूत विणकरांना सुनिश्चित करण्यासंबंधीच्या योजनांपासूनचे लाभ हे नेहमीच केवळ मोठ्या किंवा सहकारी क्षेत्रासच मिळतात. ज्यामध्ये 20.3: विणकरांचाच समावेश होतो. (3) प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञान (Training and Technology) :- जनता कापड योजनेने विणकरांना अकुशल (de-skilled) ठरविले आणि सध्या आपणाजवळ दोन श्रेणीचे विणकर आहेत.(1) कौशल्य असणारे आणि (2) अर्ध-कौशल्य असणारे. दुसऱ्या श्रेणीच्या विणकरांद्वारे उत्पादित कपडे ही मिल्स आणि यंत्रमागाद्वारे सहजरित्या स्वस्त दराने उत्पादित केली जाऊ शकतात. त्यांचा बाजार लहान होऊ लागला आहे आणि त्यांच्या पुनर्जीवनाची शक्यता कमीच आहे. अर्ध-कौशल्य प्राप्त विणकरांना पुनः कौशल्य उपलब्ध करून देण्याची आणि कौशल्य प्राप्त विणकरांना कौशल्याचा स्तर उंचावण्याची आवश्यकता आहे. सध्या विणकाम हा अशिक्षितांचा व्यवसाय बनला आहे. लोकांच्याकडून या व्यवसायास आपल्या इच्छेनुसार नव्हे तर काळाची गरज म्हणून निवडण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षित व्यक्तींना या क्षेत्राच्या हेतूने डिझाईन्स, मार्केटिंग उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रोत्साहित करणे हे एक आव्हानच आहे.(4) मार्केटिंग व प्रसिध्दी (Marketing and Publicity) :-

• प्राथमिक उत्पादकांकडे बाजार उपलब्ध नाही. एवढेच नव्हेतर बाजारसंबंधीच्या माहितीपर्यंत त्यांची प्रत्यक्ष पोहोच नाही. परिणामतः उत्पादन आणि बाजार मागणीदरम्यान असमानता राहते. आजकल बाजार हे निर्मित आक्रमक प्रसिध्दी माध्यमांच्याद्वारे प्रतिकांचा अवलंब करून हाताळले जात आहेत. हातमाग उत्पादनांचा अद्वितीय विक्री बिंदू (Unique Selling Point – USP) दर्शवून हातमाग उत्पादनास मागणी निर्माण करण्याचे 11 व्या योजनेसमोर आव्हान आहे. दुर्दैवाने मार्केटिंगच्या या पध्दतीची वाटचाल ही आतापर्यंत क्रेता-विक्रेत्यांचा मिलाफ आणि काही प्रदर्शने की, ज्यामध्ये नेहमीच प्रमुख विणकर आणि गद्दिदारांच्या (Master Weavers and gaddidars) पर्यंतच मर्यादित जागा उपलब्ध करण्यात आली आहे, गरिब विणकरांसाठी नव्हे. बाजार संशोधन आणि उत्पादन विविधीकरणस प्रोत्साहन देण्याचे आव्हान आहे. विविधीकरणापासूनचे तात्पर्य हे परंपरागत डिझाईन्स हटविण्याशी नाही. परंपरागत डिझाईन्सचा अवलंब करीत असतानांचा आधुनिक आवडींना अनुसरूनच डिझाईन्स तयार करणे असा विविधीकरणाचा अर्थ आहे. (5) आधारभूत सुविधांचा विकास (Infrastructure Development) :- अगदीच अल्प समूहांच्याजवळ जल-मुदुसंयंत्रे आणि रंगकाम चेंबर्स ;कलमपदह बँडउडमतेद्ध यासारख्या आधुनिक सुविधांच्या बरोबरच संघटित रंगकाम/रंगाई केंद्रे आहेत. रंगकाम हे एक असंघटित क्षेत्र आहे आणि यास एक अल्प-पारिश्रमिक कार्य मानले जाते. या सर्वांचा अंतिम उत्पादनाच्या गुणवत्तेवर बराच प्रभाव पडतो परिणामतः विणकरांना अगदीच अल्प-उत्पन्न प्राप्त होते. यामुळे पर्यावरणास देखील हानी पोहोचते. यंत्रमागांना ठेवण्यासाठी जागा, सूत्र बँक, रंगाई युनिट, विणकरांना बाजारांशी जोडण्यासाठी रस्ते, पाणी पुरवठा, प्रक्रिया आणि पॅकेजिंग सुविधांची आवश्यकता आहे. (6) विणकरांच्या संघटनास प्रोत्साहन (Encouraging Organization of Weavers) :- विणकरांना त्यांची सौदाशक्ती वाढविणे, ऋण, डिझाईन्स आणि सामान्य सुविधापर्यंत त्यांची पोहोच आणि त्यांना सामुहिक मार्केटिंगसाठी सक्षम बनविण्याच्या हेतूने त्यांना स्वयं-सहाय्यता समूहांशी ;म्ळेद्ध किंवा समूह समित्यांमध्ये संघटित करणे हे एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे. (7) सामाजिक सुरक्षा (Social Security) :- सामाजिक सुरक्षा जाळे की, ज्यामध्ये शिक्षण, कौशल्य प्रशिक्षण, आरोग्यविशयक सुविधापर्यंत पोहोच आणि विम्याच्या तरतूदीचा समावेश करण्याची आवश्यकता आहे. या व्यतिरिक्त वाराणशीसारख्या ठिकाणी राहणाऱ्या विणकरांच्यावर बरेच वीज बील बाकी आहे की, ज्या वीज बिलाचा भरणा करून विणकरांची कर्जाच्या दृष्टचक्रातून मुक्तता केली जाण्याची आवश्यकता आहे. (8) उत्तम नियंत्रण (Better Governance) :- अधिकांश आदाने पुरवठादारांच्या संस्था हया केंदिकृत आहेत. त्यामुळे त्या विस्तारित व पुश्कळशा गृह आधारित उद्योगापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत. विविध केंद्रीय व राज्य विभागांकडून वर्तमान कालावधीत चालविल्या जाणाऱ्या योजना हया अल्पशा प्रमाणात एककेंद्राभिमुख ;स्पजजसम ब्दअमतहमदबमद्ध बनल्या आहेत. (9) इतर उपाय (Other Measures) :- 11 व्या पंचवार्षिक योजनेसमोर हातमाग उत्पादनाचे व्यापारी चिन्ह, हातमाग समूहांचे मॅपिंग, डिझाईन्स बँकेचा विकास, हातमाग संशोधन केंद्र यासारखी विविध आव्हाने आहेत. उर्जा संरक्षण उपाययोजना, निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी गुणवत्तेत सुधारणा, आंतरिक उपभोगासाठी स्वस्त व टिकाऊ पोशाख उपलब्ध करून देणे ही उद्योगामध्ये संशोधनासाठीची प्राधान्यक्रम क्षेत्रे आहेत.

•पुढील मार्ग (The Way Forward) :-

• 11 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या दरम्यान हातमाग क्षेत्राच्या पुनरुद्धारसाठी हस्तक्षेप हा धोरणात्मक व कार्यक्रम केंद्रित राहिला आहे. धोरणात्मक हस्तक्षेपामध्ये चीनच्या सिल्कावरील Anti-Dumping कनजल हटविणे, कापूस धाग्याच्या निर्यातीसंबंधी धोरण निर्दिष्ट करणे, कापूस धाग्याची उपलब्धता, मूल्य संवर्धित अद्वितीय उत्पादनांच्या स्वरूपात विपणन आणि सरकारी संस्थाद्वारे प्राधान्यक्रम आधारित अधिप्राप्ती यासारख्या मुद्दयांचा समावेश करण्यात

Please cite this Article as : महाजन संजय बाबूराव, भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती आणि आव्हाने: Golden Research Thoughts (March ; 2012)

आला आहे. समुचित क्रमबद्ध हस्तक्षेपाद्वारे याचे संरक्षण केले जाणार आहे. यासाठी वर्कशेड योजना (Workshed Scheme)] आरोग्य विमा योजना आणि दीनदयाल हातमाग प्रोत्साहन योजना (DDHPY) यासारख्या 10 व्या योजनेतील योजनांची उपयुक्तरित्या पुनर्संरचना करण्यात आली आहे. प्रचालकांना एका प्रवाहात आणण्यासाठी विविध हातमाग योजनांना एकात्मिक हातमाग समूह विकास योजना, विणकर कल्याण योजना, विपणन व निर्यात संवर्धन आणि विविधीकृत हातमाग विकास योजना या चार योजनांच्या अंतर्गत विलीन करण्यात आले आहे. विणकरांच्या भल्यासाठी 11 व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये i) आरोग्य विमा योजना ii) महात्मा गांधी विणकर विमा योजना iii) किफायतशीर निधी योजना iv) पेन्शन योजना v) आपत्ती मुक्तता योजना यांचा समावेश करण्यात आला आहे. विमा योजना ही केवळ सामाजिक सुरक्षितता उपलब्ध करून देत नाही तर या योजनेत विणकरांच्या मुलांसाठी शिक्षण या घटकांचा देखिल समाविष्ट करण्यात आला आहे. नवीन पेन्शन योजनेच्या अंतर्गत 60 वर्षे अगर त्यावरील वयोगटातील विणकरांना प्रतिमहिना 200 रुपये उपलब्ध करून दिले जाणार आहेत. आपत्ती मुक्तता निधीमाध्यमातून आपत्तीजण्य परिस्थितीत आणि नैसर्गिक आपत्ती, दंगली (riots), पूर इत्यादी कारणांच्यामुळे प्रभावित विणकरांना तात्काळ मदत उपलब्ध करून दिली जाणार आहे.

एकात्मिक हातमाग विकास योजना ही समूह दृष्टीकोणावर अवलंबून आहे या योजनेच्या माध्यमातून मूलभूत आदाने आणि कार्यस्थळ उपलब्ध करून दिले जाते, प्रशिक्षण दिले जाते आणि SHG स्थापनेस प्रोत्साहन दिले जाते. या योजनेच्या अंतर्गत कोणत्याही बाह्य समूह विकास अभिकरणाद्वारे समर्थित विणकर समित्यांचे निर्णय घेण्यासाठी सशक्तीकरण केले जाणार आहे. समूह उत्पादनाचे व्यापारी चिन्ह, भारत सरकारजवळ नोंदणी आणि भागिदारी सुविधा केंद्रांची (CFC) निर्मिती करण्यात येणार आहे. यामुळे विणकरांना केवळ अधिकारच मिळणार आहे असे नसून उत्पादन विपणन, गुणवत्ता नियंत्रण आणि मोठ्या ऑर्डरीच्या संसाधनात देखील मदत मिळणार आहे. क्वच्चू च्या अंतर्गत डिझाईन्सचा विकास, उत्पादन विविधीकरण, प्रसिध्दी, भागिदारी सुविधा केंद्रे, बाजार पाहणी आणि बाजार प्रोत्साहनांसाठी वित्तीय सहाय्यतेस देखील प्रोत्साहन दिले जाणार आहे. वर्कशेड (workshed) सहित गृह योजना सहकारी परिघाबाहेरील विणकरांना देखील लागू करण्यात येणार आहे.

ब्रँड समानता (Brand Equity)] बाजार सल्ला उपलब्ध करून देणे, बाजार इन्वेन्ट, एक्सपोज दुहेरीकरण (doubling market events-expos)] जत्रा इत्यादी आणि संवर्धक वेबसाईट्स निर्माणावर लक्ष केंद्रित करतानाच विपणन संवर्धन कार्यक्रमास (Marketing Promotion Programme- MPP) पुनर्संचित केले जाणार आहे. पर्यटन व व्यापारी महत्वपूर्ण स्थळांवर शहरी Haat आणि बाजार संकुलने उभारली जाणार आहेत. नवीन मॉल्स, बाजार संकुलने, मोठे रिटेल स्टोअर्स इत्यादींसाठी जागा भाड्याने घेण्यात येणार आहे. खाजगी उदयोग घराण्यांसाठी हातमाग विक्री केंद्रांची जागा ठेवण्यास विरोध केला जाणार आहे. फ्रान्सचे विनेयार्ड पर्यटन आणि इटली ग्लास पर्यटनाचे (Murano glass factories) सामान फॅब्रिक (Fabric Tourism) पर्यटनास प्रोत्साहन दिले जाईल. मोठी किरकोळ विक्री श्रृंखला आणि हॉटेलांच्याकडून हातमाग उत्पादनांचा अवलंब केला जावा यासाठी प्रोत्साहन देण्याच्या हेतूने विशेष प्रदर्शनांचे आयोजन करण्यात येईल. NIFT (National Institute of Fashion Technology) व SHGs/ सहकाराच्या भागिदारी माध्यमातून विशेष फॅशनस कार्यक्रम आयोजित करण्यात येईल जेणेकरून शाळा व महाविद्यालयांच्या महोत्सवात युवांच्यापर्यंत हातमागास पोहोचविले जाऊ शकेल. नामचीन/प्रसिध्द व्यक्तींच्याद्वारे (Icons) प्रवर्तित एक समग्र प्रसिध्दी अभियान सुरु केले जाणार आहे. याचबरोबर भौगोलिक संकेत अभियानांतर्गत परंपरागत डिझाईन्स व पध्दतींच्या संरक्षणांचे उपाय देखील सुरु करण्यात येतील हातमाग चिन्हास हाताने विणलेल्या उत्पादनास लोकप्रिय बनविण्यासाठी उपयोगात आणले जाईल की, त्यांच्याकडून खरेदी करण्यात आलेले उत्पादन हे शुध्द स्वरूपात हातानेच विणलेले आहे. हातमाग निर्यात क्षेत्रात उदयोजकांना व गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी हातमाग निर्यात योजनांना डच्चू च्या अंतर्गत समाविष्ट करण्यात येईल. निर्यात 15 : प्रतिवर्ष वाढण्याची आशा आहे आणि 11 व्या योजनेच्या अखेरीपर्यंत निर्यात 10,000 कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचेल.

विविधीकृत आवश्यकतांच्या आधारावर डिझाईन्स निर्माण करण्यासाठी हातमाग समूहांत 20 डिझाईन्स स्टुडिओ स्थापन करण्यात येणार आहेत. हे डिझाईन्स स्टुडिओ भारत सरकार आणि उदयोग/ हातमाग निर्यात प्रोत्साहन परिशदेच्या (HEPC) (75:25 चे प्रमाण) मध्ये एक संयुक्त उद्यम असेल सर्व परंपरागत डिझाईन्सना स्थान देत असतांनाच एक वारसा ग्रंथालय ;। भूतपजंभन स्पइतंतल भवनेपदहद्ध देखील उभारण्यात येणार आहे. सुतीच्या लडी (Hank Yarn) यासारख्या आदानास देखील मिल गेट किंमतीवर (Mill Gate Price) उपलब्ध करून दिले जाईल.

नाबार्डच्या व्यवस्थापन संचालकांना संयोजकाच्या स्वरूपात घेऊन बनविण्यात आलेल्या एका समितीने पुढीलप्रमाणे सूचना केल्या आहेत (i) शिखर समित्या (Apex Societies) आणि प्राथमिक समित्यांच्या अंदाजपत्रकांचे परिमार्जन (Cleaning) (ii) प्राथमिक विणकर सहकारी समित्या आणि शिखर समित्यांकडून विणकरांनी घेतलेल्या कर्जाची मुदत संपून गेली तरीसुध्दा परफेड झाली नसेल तर त्यांची त्यामधून मुक्तता (iii) व्याज अनुदान-चल भांडवल (iv) हातमाग विणकरांसाठी हातमाग विकास व समभाग निधीमध्ये योगदान आणि क्रेडिट हमी निधी योजना. हा अहवाल आणि वैद्यनाथन समिती अहवालाच्या आधारावर हातमागासाठी 1200 कोटी रुपयांच्या फॅकेजसुचे निरूपण (Formulated) करण्यात आले आहे.

सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम मंत्रालयाची हातमाग उदयोगाच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. सुक्ष्म व लघु उदयोगाशी जोडलेल्या विणकरांची आर्थिक स्थिती समाधानकारक नाही. सिडबी आणि नाबार्ड त्यांच्यासाठी ऋण व्यवस्थापनाचे प्रभावी माध्यम बनू शकते. ही बाब लक्षात घेऊनच सरकारने सन 2011-12 च्या अंदाजपत्रकात सिडबीसाठी 500 कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. सन 2010-11 या वर्षी ही राशी 400 कोटी रुपयांची होती. हातमाग विणकरांच्या आर्थिक परिस्थितीच्या दिशेनेदेखील सरकारचे लक्ष आहे. काही हातमाग विणकर हे ऋणाची परतफेड हातमाग विणकर सहकारी समित्यांना करण्याच्या कामात अक्षम राहिले आहेत. परिणामतः या समित्या वित्तीय दृष्टीने कमकुवत बनल्या आहेत. याच कारणाने नाबार्डकडून चरणबद्धरित्या या सहकारी समित्यांना 300 कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्याचा प्रस्ताव समोर ठेवण्यात आला आहे. या पुढाकाराने 15,000 सहकारी समित्या आणि जवळपास 3 लाख विणकर लाभान्वित होतील.

केंद्र सरकारच्या राष्ट्रीय कौशल्य विकास परिशदेच्या माध्यमातून 15 कोटी कामगारांना कुशल बनविण्याचे लक्ष 2022 च्या अगोदरच पूर्ण होण्याची संभवनीयता आहे. या परिशदेकडून 658 कोटी रुपयांच्या एकूण निधी पोशणासहित 26 प्रकल्प हे अगोदरच स्वीकारण्यात आले आहेत. या प्रकल्पांमधून 4 कोटीपेक्षा अधिक कामगार पुढील 10 वर्षांत तयार होतील. केंद्र सरकारच्या पुढील अंदाजपत्रकात या परिशदेच्यासाठी 500 कोटी रुपयांच्या अतिरिक्त मदतीचा देखील प्रस्ताव आहे. याच कारणाने या कुशल कामगारांना देखील हातमाग क्षेत्राच्या दिशेने वळविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला तर निश्चितच हातमाग क्षेत्राच्या सशक्तीकरणास बळ प्राप्त होऊ शकेल. याचबरोबर बाजार आवश्यकतांना अनुसरून हातमाग आणि कारागिरांच्या कौशल्यामध्ये देखील उन्नतीची आवश्यकता आहे.

सरकारने संपूर्ण देशभरातील 15 कोटी विणकरांच्यासाठी 6200 कोटी रुपयांच्या कर्ज माफी फॅकेजसुची घोशणा केली आहे परंतु या फॅकेजसुचा फायदा केवळ असेच भाग्यवान लोक घेऊ शकणार आहेत की, ज्यांनी संस्थात्मक संस्थांच्याकडून कर्ज घेतले आहे. दारिद्र्य रेशेखालील जीवन जगणारी अधिकांश कुटुंबेही अशिक्षित असतात तसेच ही कुटुंबे संस्थात्मक कर्जाच्या अटीची पूर्तता करू शकत नसल्याकारणाने त्यांना या स्त्रोतांकडून कर्ज उपलब्ध होत नाही. या संदर्भात सरकारकडून क्रेडिट कार्डाची तरतूद करण्यात आली आहे. परंतु ही बाब देखील संपूर्ण दिवस-रात्र हातमागाशी संघर्ष करून कठोर परिश्रमानंतर महिन्यास केवळ 2500 रुपये मिळवितात अशा कारागीरांच्या दृष्टीने प्रभावी ठरू शकणार नाही.

•हातमाग क्षेत्राचे सशक्तीकरण :-

हातमाग क्षेत्रासाठी दोन घटक सर्वाधिक महत्वाचे आहेत. (i) कच्च्या मालाच्या स्वरूपात कापूस आणि (2) विणकर. जर विणकरांच्यासाठी योग्य प्रमाणात कच्च्या मालाचा पुरवठा सुनिश्चित करण्यात आला तर बऱ्याच मर्यादेपर्यंत या क्षेत्रासमोरील समस्या ही सोडविली जाऊ शकते. जागतिक दृष्टीकोणातून विचार करता भारतामध्ये कापसाचे उत्पादन हे क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वाधिक आहे आणि उत्पादिक कापसाच्या दृष्टीने भारत दुसरा सर्वात मोठा देश आहे. तरीसुध्दा कापसाची प्रतिहेक्टर उत्पादकता आणि गुणवत्तेची समस्या प्रमुख आहे. याच कारणाने या क्षेत्रातील या बाबींच्याकडे अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. कापूस तंत्रज्ञान मिशन आणखीनच सक्रिय बनवून तंत्रज्ञान उन्नती निधी योजनेच्या अंतर्गत हातमाग क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली जाण्याची आवश्यकता आहे. जेणेकरून हातमाग क्षेत्राच्या आधुनिकीकरणाचा मार्ग प्रशस्त होऊ शकेल. हातमागाशी संबंधित मूलभूत माहिती, विणकाम-रंगविणे

Please cite this Article as : महाजन संजय बाबूराव, भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती आणि आव्हाने: Golden Research Thoughts (March ; 2012)

आणि डिझाईन्स व व्यवस्थापकीय विषयांतील प्रशिक्षण विणकरांना उपलब्ध करून दिल्याने आणि विणकरांच्यासाठी वर्कसेड उभारून विणकरांसंबंधीची समस्या सोडविली जाऊ शकते. हातमाग विणकरांच्यासाठी काही कल्याणकारी योजनांची सुरुवात करण्याची आवश्यकता आहे. वेळोवेळी आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, आंतरराज्यीय व जिल्हास्तरीय प्रदर्शने व शिल्प मेळायांचे आयोजन, शहरी बाजारांची स्थापना, विपणन परिसरांची आणि डिझाईन्स स्टुडिओ इत्यादींची स्थापना आणि हातमाग मार्कला अधिकाधिक लोकप्रिय बनविण्यावर भर देऊन आपण या दिशेने सुरुवात करू शकतो. विणकरांच्या समोरील वित्तीय समस्या सोडविण्यात स्वयंसहाय्यता समूहांची उल्लेखनीय भूमिक ठरू शकते. भारतीय हातमाग तंत्रज्ञान संस्थेच्या व्यतिरिक्त निपट (NIFT) व हातमाग हाऊसची हातमागाच्या प्रसिध्दीमध्ये देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. त्यामुळे देशात अशा संस्थांच्या संख्येत आणखीन वाढ घडवून आणणे अपेक्षित आहे. हातमाग निर्यात संवर्धन परिशदेच्या सुदृढिकरणाबरोबरच सरकारने हातमाग निर्मित कपड्यांवर विशेष सुट उपलब्ध करून दिली पाहिजे जेणेकरून अधिकाधिक लोक यास आपलेसे करण्यासाठी प्रेरित होतील.

•समारोप :-

हातमाग क्षेत्रास कुटीरोद्योगाच्या स्वरूपात आणखीन अधिक सशक्त/सुदृढ बनविण्याची आवश्यकता आहे. भारतीय विशाल असे मानवी संसाधन हे या उद्योगाच्या हेतूने परिसंपत्तीचे कार्य करू शकते. परंतु मानवी संसाधनास या क्षेत्रात योग्य प्रशिक्षण उपलब्ध करून दिले पाहिजे. ग्रामीण विभागात खादी व ग्रामोद्योगास पुनर्जिवित केले पाहिजे. हे हातमाग उद्योगाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडू शकतात. ग्रामोद्योगाची एकके ही देशात सध्या एक कोटीपेक्षा अधिक लोकानां रोजगारी उपलब्ध करून देण्यास सक्षम आहेत. योजनांना अधिक प्रभावी बनविण्यासाठी अशासकीय/स्वयंसेवी क्षेत्राच्या मदतीने डिलीवरी (Delivery) यंत्रणेस सुदृढ करण्याची गरज आहे. सर्वच योजनांना स्थानीय व क्षेत्रीय भाशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रसिध्द केले जावे. आरोग्य, पोशाहार, शिक्षण इत्यादी विविध योजनांच्या माध्यमातून अभिसरण सुनिश्चित केले जावे. यासाठी विणकरांचे व हस्तशिल्पकारांचे मॅपिंग (Mapping) केले जावे. हातमागाच्या भव्य वारसांचे (Heritage) संरक्षण हे अशाच लोकांच्या सामाजिक आर्थिक उन्नतीच्या (Upliftment) माध्यमातून साध्य केले जाऊ शकते की, ज्यांनी या वारसांस (Heritage) निर्माण केले आहे.

•References :-

- 1)Annual Report 2010-11, Ministry of Textiles, Government of India, New Delhi, page No. 135.
- 2)Eleventh Five Year Plan (2007-2012), Planning Commission, Volume-III, Government of India, New Delhi, Page No. 107.
- 3)योजना मासिक (मराठी), मे 2011, वर्ष-38, अंक-10, पान नं 44.
- 4)योजना मासिक (हिंदी), मे 2011, वर्ष-55, अंक -5, पान नं 31.
- 5)Annual Report 2010-11, Page No. 135.
- 6)IBID, Page No. 48
- 7)Eleventh Five Year Plan, Page No. 107, 108.
- 8)IBID
- 9)IBID, Page No. 109, 110.
- 10)IBID, Page No. 110, 111.
- 11)योजना मासिक (हिंदी), पान नं 32.
- 12)बिझनेस स्टँडर्ड (हिंदी), 27 / 12 / 2011, पान नं 7.
- 13)योजना मासिक (हिंदी), पान नं 32.

Please cite this Article as :महाजन संजय बाबूराव, भारतीय हातमाग क्षेत्राची प्रगती आणि आव्हाने: Golden Research Thoughts (March ; 2012)